

स्त्री चळवळ आणि नियतकालिक

प्रा.डॉ.सुनिता श्रीपती कांबळे

भारत महाविद्यालय, जेऊर

ता.करमाळा जि.सोलापूर.

प्रस्तावना :-

स्त्रीमुक्ती चळवळीचा विचार करताना बऱ्याच वेळा पाश्चात्य स्त्रीचळवळीचा संदर्भ घेतला जातो. मुळात जाऊन पाहिले तर गौतम बुध्दांनी सर्वप्रथम स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात पहिले क्रांतीकारी पाऊल उचलले त्यांनी स्त्रियांना बौद्ध संघात प्रवेश देऊन पाली भाषेचे ज्ञान उपलब्ध करून दिले. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रिया धम्मप्रसार करून स्वतःचे आत्मभान जागृत करून लागल्या. स्वातंत्र्य,समता आणि आत्मविश्वास ही मानवी जीवनाची मूल्ये गौतमबुद्धांच्या काळात स्त्रीला प्राप्त झाली. यानंतर मध्ययुगीन कालखंडात महानुभाव पंथामध्ये श्री.चक्रधर स्वामींनी आपल्या शिष्यपरिवारात अनेक स्त्रियांना सहभागी करून घेतले. वारकरी संप्रदायामध्ये स्त्रियांमध्ये आपल्या हक्काविषयी जागृती दिली. मुक्ताबाई, जनाबाई, बहिणाबाई या स्त्रियांनी आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आपल्या अभांगामधून आवाज उठविला मुक्ताबाई यांनी तर लहान वयातच चांगदेवसारख्या हट्टी योग्याला स्त्री देहाकडे किती सहज पहावे हे शिकविले आणि चांगदेव त्यांचे शिष्य बनले. जनाबाईने आपल्याला मिळणाऱ्या विषम वागणुकीविरुद्ध आवाज उठविला यानंतरच्या कालखंडात पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, या समाजसुधारक स्त्रिया सोडल्या तरी बाकीच्या स्त्रियांचा आवाज जाणवत नव्हता. इंग्रजांच्या कालखंडानंतर स्त्रियांना पुन्हा आपल्या स्वत्वाची जाणीव होऊ लागली आणि स्वतःच्या जाणिवेला अभिव्यक्त करण्यासाठी तिने नियतकालिक हे माध्यम निवडले व स्वतःच्या अभिव्यक्तीसाठी तिने नियतकालिकीचा अधिकाधिक वापर केलेला जाणवतो.

अनेक वर्षे आपण मुख्य प्रवाहापासून दूर फेकलो गेलो आहोत याची जाणीव होऊन, परंपरेने घालून दिलेल्या पुरुषसत्ताक चौकटीतून मुक्त होऊन स्वत्वाचा शोध, स्वतःची अस्मिता, स्वजाणिवेला, ध्येय समोर ठेवून स्त्रिया आपले विचार, अनुभव, प्रश्न नियतकालिकातून व्यक्त करू लागल्या.

६ जानेवारी १८३२ मध्ये बाळशास्त्री जांभेकरांनी 'दर्पण' हे वृत्तपत्र सुरु केले. याच दरम्यान २४ ऑक्टोबर १८४१ रोजी 'प्रभाकर' हे वृत्तपत्र सुरु झाले. १८४९ रोजी 'ज्ञानप्रकाश' सुरु झाले. आगरकरांचे 'सुधारक' लोकहितवादींची 'शतपत्रे' या माध्यमातून या कालखंडातील समाज सुधारकांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांवर अतिशय प्रमाणिकपणे लेखन केले. परंतु त्यांच्या कार्याची मजल कौटुंबिक सुधारणेपलीकडे जाऊ शकली नाही. जोतिराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य याहून वेगळे होते. वर्ण जाती व स्त्रीची गुलामगिरी लादणारी व्यवस्था यांना छेद देऊन आपला विचार सामान्य स्त्री-पुरुषांना समजावा म्हणून 'संवाद' माध्यमातून त्यांनी आपली समतावादी, स्त्रीवादी भूमिका मांडली स्त्रीमुक्ती तत्वज्ञानाचा आणि चळवळींचा प्रारंभ जोतिराव फुले व सावित्रीबाई पासून झाला भारतातील पहिली मुलींची शाळा काढणारे दांपत्या त्या काळातील स्त्री नियतकालिकांचा वाचक वर्ग निर्माण करीत होते.

१९ व शतक जरी समाज सुधारकांची मानले असले तरी या कालखंडात स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध वाचा फोडण्याचे काम यात अपवादात्मक पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे सोडल्या तर पुरुष समाज सुधारक जसे घडत गेले तसे स्त्रियांच्या बाबतीत घडले नाही. १९ व्या शतकातील स्त्री समाज सुधारकांचा आदर्श घेऊन पुढील स्त्रियांनी बंड पुकारलेले दिसत नाही. आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध बंड पुकारण्यापेक्षा आपण मागील जन्माचे प्रायश्चित्त भोगतो आहोत अशी जाणीवही स्त्रियांच्या मनाला शिवत नव्हती.विशेषतः ब्राह्मण स्त्रियांवर होणारे अन्याय, बालविवाह, विधवाविवाह, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध स्त्रियांनी आवाज उठविण्यापेक्षा पुरुषांनाच त्यांची दयनीय अवस्था पहावत नव्हती. इंग्रजांच्या कालखंडात ब्राह्मण समाजसुधारकांची मोठी रांगच तयार झाली होती. पण स्त्रिया मात्र याविरुद्ध बंड करताना दिसत नव्हत्या. स्त्रियांच्या जाणिवेला संवेदना बोधत झालेल्या या कालखंडात जोतिराव फुले आणि

सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रियांना अज्ञानातून बाहेर काढण्यासाठी त्यांना शिक्षण मिळावे, व त्यांची सामाजिक उन्नती व्हावी यासाठी अहोरात्र कष्ट घेतले त्यांच्या या कार्याची प्रेरणा घेऊन सर्वत्र स्त्री नियतकालिकांची साखळी सुरु झालेली दिसते यामध्ये स्त्रियांसाठी सुरु झालेले पहिले मासिक स्त्रीभूषण हे १८६२ साली सुरु झाले यामध्ये शक्यतो स्त्रियांचे वर्णन स्त्री शिक्षण, पाकशास्त्र, स्त्रीकरमणूक, ईश्वरज्ञान इत्यादी विषयांचा समावेश होता. यानंतर सुमारे ५० नियतकालिके सुरु झाली. १९३० मध्ये सुरु असलेले स्त्री हे मासिक आजही सुरु आहे या कालखंडात स्त्रियांविषयी सुरु झालेली महत्त्वाची नियतकालिके यामध्ये स्त्री शिक्षण 'चंद्रिका' (१८९९), 'स्त्रियांची मैत्रिण' (१९९३), 'स्त्रीज्ञान प्रदिप' (१८७०), 'स्त्री सौंदर्य लतिका' (१८८६), 'स्त्री सद्बोध चिंतामणी' (१८८९), 'गृहिणी रत्नमाला' (१९१६), 'गृहिणी' (१८८७), 'मनोरमा' (१९२९), 'भगिनी' (१९३५), 'महाराष्ट्र महिला' (१९०१) 'माधुरी' (१९४८) अशी अनेक नियतकालिके या कालखंडात प्रकाशित झाली. मात्र याचा वाचक वर्ग उच्चवर्गीय होता. सामान्य स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित होत्या. त्यामुळे या नियतकालिकांचा गंधही त्यांना नव्हता. मात्र १९२० नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांच्या चळवळीमध्ये अनेक स्त्रियां सामील झाल्या. ३१ जानेवारी १९२० ला डॉ. आंबेडकर यांनी 'मुक्तायक' त्यानंतर १९२७ ला 'बहिष्कृत भारत' १९३० ला 'जनता प्रबुध्द भारत' इत्यादी नियतकालिके सुरु केली. यामध्ये दलितांच्या सामाजिक आर्थिक, राजकीय प्रश्नांबरोबरच स्त्रियांचे प्रश्न अधिक उठावदारपणे आंबेडकरांनी मांडले पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांना समानता मिळावी म्हणून हिंदू कोड बिल तयार करून स्त्रियांच्या प्रश्नांसाठी सत्तेचा त्याग करणारा हा पहिला नेता होता. स्त्रियांनाही शिक्षणाचे महत्त्व जाणवू लागले. या कालखंडातील स्त्रियांच्या नियतकालिकांमध्ये गुणात्मक बदलही जाणवू लागला यामध्ये 'स्त्री मंडळ पत्रिका' (१९३५), 'भगिनी समाज पत्रिका' (१९३६), 'सविता' (१९४७), 'महिला' (१९५१) 'भारतीय स्त्री मंडळ पत्रिका' (१९५६), 'सारिका' (१९६०), 'माहेर' (१९६२), 'माधुरी' (१९६४), 'गृहलक्ष्मी' (१९६५), 'बया' (१९७२) या कालखंडातील नियतकालिकांमधून स्त्रियांनी आपले अस्तित्व निर्माण केले, स्त्रियांना बाह्यविश्वाची जाणीव करून देणे याचे भान या काळातील नियतकालिकांच्या माध्यमातून तिला झाले. याची जाणीव आपल्याला 'गृहलक्ष्मी' या नियतकालिकांच्या घोषवाक्यातून स्पष्ट होते 'ज्ञानी स्वतंत्र स्त्री ही राष्ट्राची शक्ती व वैभव आणि मानव जातीचे सौंदर्य होय'. या कालखंडातील मासिकाने स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण केली या कालखंडात 'स्त्री' या मासिकाने 'माझे जीवनाविषयक तत्त्वज्ञान' या विषयावर परिसंवाद आयोजित केला. यामध्ये कुसुमावती देशपांडे, कुमूदिनी रागणेकर, इंदिरा तेलंग, कमल वागळे, पदमा शिंदे, अल्बर्ट पिंटो यांनी आपले अनुभव व्यक्त केले. दुर्गा खोटे, पद्मा वर्तक, जोत्सना भोळे यांच्या मुलाखती या नियतकालिकातून प्रसिध्द होवून चित्रपट रंगभूमिच्या क्षेत्रातील अनुभवविश्वाची ओळख स्त्रियांना झाली.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेने स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे जगाचे लक्ष वेधण्यासाठी १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून घोषित केले. ८ मार्च १९७५ हा दिन शांतता, विकास, समानता या त्रिसुत्रीने जगभर पाळावा अशी हाक दिली. हा कालखंड भारतीय स्त्रियांच्या दृष्टिकोनातून 'सुवर्ण युगाचा कालखंड' समजला पाहिजे अनेक स्त्री चळवळीच्या माध्यमातून तीला स्वत्वाची जाणीव झाली. तिला स्वतःची वेगळी अनुभवनिष्ठ भाषाशैली याचा उपयोग करून ती लेख करू लागली. आजही 'बायजा', 'मानुषी', 'स्त्री उवाच', 'मिळून साऱ्याजनी' व इतर ही अनेक नियतकालिकातून स्त्रियांच्या लेखनातून प्रखरता जाणवते. स्वतःला अभिव्यक्त करण्याचा मनातील संवाद ती या नियतकालिकांतून आजही करते.

संदर्भ सूची

- १) खिवसरा मंगल : 'स्त्री मुक्ती चळवळ' आणि वृत्तपत्रांचा सहभाग स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
- २) कर्वे स्वाती : स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- ३) भागवत विद्युत : स्त्री-प्रश्नांची वाटचाल' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
- ४) अकलुजकर प्रसन्नकुमार : मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचे अंतरंग' श्री विद्या प्रकाशन, पुणे